

13. Коваль В.С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1982. – С.189.
14. Косик В. – Вказана праця. – С.78.
15. Україна у Другій світовій війні. – К., 1997. – С.91.
16. Сардачук П.Д., Швагуляк М.М. – Насувалась воєнна гроза. – Ужгород, 1984. – С.31.
17. Цит. за: Житарюк М. Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. – Львів, 1997. – С.50.
18. Ляховича Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С.477.
19. Косик В. – Вказана праця. – С.467.
20. Україна у Другій світовій війні. – С.73.
21. Фляйшхауер І. Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938-1939. – М., 1991. – С.22.
22. Фляйшхауер І. – Вказана праця. – С.22.
23. Бачина-Бачинський Є. – Вказана праця. – С.140.
24. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1969. – Т.6. – С.372.
25. Бандера С. Перспективи Української Революції. – Мюнхен, 1978. – С.174.

*Крупина В.О.
Київський національний університет
імені Т.Шевченка*

УКРАЇНСЬКО-КУБАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В РОСІЇ (1918 Р).

Лютнева революція в Росії сприяла прискоренню національних процесів на околицях імперії, населених переважно неросійськими народами. Бурхливі процеси національного відродження і кроки на шляху державотворення в Україні сприяли пробудженню національної свідомості українців, що знаходились поза межами своєї батьківщини. Мешканці Кубані, населеної значною кількістю українців, активно включилися в загальний революційний процес.

Кубанські землі почали заселятися українськими козаками в кінці XVIII століття. Кубанські українці були тісно згуртованою і активною громадою, яка, всупереч русифікаторству, продовжувала зберігати національну ідентичність. Нащадки українських козаків, які вели свій родовід на Кубані ще з кінця XVIII ст., мали назву “чорноморці”. Другою групою корінних жителів – козаків, були “лінійці”, або росіяни. Решта жителів, переважно селяни, склали групу

“іногородніх” або “городовиків”, права і можливості якої були дещо урізаними порівняно з правами корінних жителів. На 1917 р. на території Кубанського краю проживало трохи більше 3 млн. осіб, із них 42,9% козаків, 7% горців, 9% “корінних селян”, решта були іногородніми [1]. Загалом українці на Кубані склали від 56 до 75% населення краю [2], причому серед іногородніх, як доповідав 28 листопада 1918 р. у Київ державний консул Української Держави на Північному Кавказі Ф.Боржинський, українці склали до 80% [3]. Особливістю, що залишала українців на Кубані чітко відмежованою групою, була традиція отримання громадянства в краю. Іногородній та його нащадки назавжди залишалися “чужими” для Кубані, вони не могли бути асимільовані до жодної з двох груп корінного населення. “Іногородець не є козак, хоч би і зродився на Кубані, так само, як і не вважається він натуралізованим, бо пишеться у паспорті “такої-то губернії, № села, № повіту, селянин чи міщанин”, іншим словом, він для Кубані застається чужинцем і громадянином того краю, звідки прийшов сам, або його батьки”, – доповідав Ф.Боржинський у Київ [4]. Добровольча армія – фактичний господар положення на Кубані у 1918–1919 рр., чітко враховувала цей умовний поділ жителів краю. Як згадував Головнокомандуючий Добровольчою армією генерал А.Денікін, “слово “чорноморець” стало синонімом українофіла, соціаліста, сепаратиста; “лінієць” – синонімом ліберала, російського централіста або автономіста” [5]. Іногородні склали революціонізовану групу зі схильністю до більшовизму.

Налагодження українсько-кубанських відносин почалося одразу після Лютневої революції. С.Ерастів і М.Левитський представляли Кубань в Українській Центральній раді [6]. Представники Центральної ради були присутні на другій сесії Кубанської військової ради 24 вересня 1917 року. 16 лютого 1918 року козаки разом з іногородніми проголошують, що Кубань є самостійною Кубанською Народною Республікою. Через кілька днів на приватній нараді членів Ради було прийнято рішення про приєднання Кубані на федеративних засадах до України.

Отже, кубанські українці пам’ятали про походження своїх предків. Революційні процеси самовизначення народів Російської імперії активізували їх національну свідомість. Поступовий і мирний процес розвитку української революції схилив їх до контактів з Україною, що в майбутньому мало оформитися в державне об’єднання.

Українство на Кубані в 1917-1920-х роках знаходить всебічне висвітлення лише в останній час. Революційні процеси на Кубані та їх зв’язок з Україною простежено у праці І.Кураса та В.Солдатенка [7], які вказують, що українці Кубані першими проявили регіоналістські тенденції [8]. Перебіг українсько-кубанських контактів досліджено у працях В.Сергійчука [9], який зазначає, що “мрії про остаточне об’єднання Кубані з Україною були поховані наступом Добровольчої армії генерала Денікіна” [10]. Проте детальний аналіз впливу українського

чинника на революційні процеси 1917-1921-х років на Кубані ще не здійснено. Автор поставив перед собою завдання дослідити перебіг українсько-кубанських відносин у 1918 році та реакцію Добровольчої армії на їх розвиток.

Поглиблення громадянської війни відбувалося на Дону і Кубані, де малочисельна Добровольча армія вела виснажливу боротьбу за своє існування з чисельно переважаючими їх більшовиками. Небезпека оточення добровольців на Дону змусила їх в лютому 1918 р. вирушити в I Кубанський похід. Маневруючи під ударами більшовиків і відступаючи на південь, Добровольча армія 30 березня у станиці Новодмитрівській зустрілася з Кубанським загоном. В результаті переговорів генерал Л.Корнілов схилив кубанців до об'єднання антибільшовицьких військ під його владою [11]. Так кубанці позбулися права управління своїми козаками, які відтепер ставали частиною Добровольчої армії і мали боротися за її цілі*. Вважаючи себе загальнодержавною силою, добровольці ставили перед собою завдання створення на півдні Росії бази антибільшовицького руху і ведення подальшої боротьби за повалення радянської влади. Інтереси Кубані, так само як і Дону, враховувалися лише крізь призму їх участі у майбутньому поході на Москву.

В результаті I Кубанського походу Добровольча армія зосередилася у районі донських станиць Мечетинська-Єгорлицька. Перед Кубанським проводом на Дону поставало три варіанти зовнішньополітичної орієнтації в пошуках допомоги для визволення краю: 1) вимагати від Добровольчої армії поваги до кубанців та їх конституції; 2) зав'язати стосунки з німцями, як це зробив донський отаман П.Краснов; 3) пошук форм тісного співіснування з Україною та іншими державними новоутвореннями на Кавказі. Подальші контакти з добровольцями загрожували кубанцям повною втратою автономії. Пронімецький вибір козаків загрожував краю важкими економічними наслідками та негативною реакцією союзників. Як стверджував визначний український діяч Кубані В.Іванис, "об'єднання з Україною мало перспективу в майбутньому як великий могутній державний організм, що мав найбільше шансів на визволення" [12].

Для активного наступу на північ добровольцям необхідно було забезпечити тил, тобто вигнати більшовиків з Кубані. З цією метою 23 червня 1918 року 12-тисячна Добровольча армія вирушає у II Кубанський похід. Визволення від більшовиків Катеринодару знайшло повну підтримку в козаків.

Для ведення боротьби з більшовиками білогвардійцям конче потрібні були людські та матеріальні ресурси. Значні людські поповнення міг дати Південь Росії. В той же час, Дон та Кубань були позбавлені запасів зброї та військового спорядження, що було в достатній кількості в гетьманській Україні. Але вступати

* За різними даними, у об'єднаній армії кубанці склали від 2 тисяч до 3150 чоловік, тоді як некубанці склали 2770 чол. – Див. Деникин А.И. Вказ. праця. – С.315; Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968. – С.36.

в безпосередні відносини з Україною добровольці не могли в силу політичних причин. Як вказував А.Денікін, в основу відносин Добровольчої армії до України були покладені принципові моменти: зв'язок українців з німцями та прагнення до самостійності, тобто розчленування Росії, тоді як збереження російської державності та неможливість контактів з німцями було символом віри всієї Добровольчої армії [13]. Для контактів з Україною і отримання зброї добровольці вирішили використати кубанців. На нараді 15 травня 1918 р. командування Добровольчої армії з кубанськими урядовцями у станиці Мечетинській виступив Верховний Головнокомандуючий Добровольчої армії генерал М.Алексеев. Закидаючи кубанцям українофільство та сепаратизм їх вождів, він закінчив свій виступ так: “Ми – люди військові, а ви, Рада і уряд – політики, від яких і чекаємо відповідних політичних кроків” [14]. Так добровольці натякали на потребу дипломатичної активності для вирішення деяких існуючих проблем.

За згодою добровольців у травні 1918 р. до Києва виїхала делегація Законодавчої ради Кубані для переговорів з гетьманською владою. До складу делегації увійшли кубанські українці М.Рябовол, К.Безкровний, росіяни П.Каплін та Д.Скопцов і горці Султан Шахим-Гірей та Г.Омельченко.

Кубанська делегація була тепло прийнята у Києві. Вітаючи 3 червня 1918 р. делегатів, П.Скоропадський сказав: “Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки лишились вірними синами Неньки-України” [15]. Попри гарячі промови кубанські делегати помітили слабку обізнаність урядових кіл Української Держави в кубанських справах. Гетьман П.Скоропадський планував навіть призначити якогось генерал-губернатора для Кубані [16]. На переговорах з кубанськими делегатами українці хотіли бачити Кубань автономною або федеративною частиною у складі України, кубанці ж виступали за федеративний зв'язок. Україна обіцяла допомогу кубанцям у боротьбі проти більшовиків. Вже в кінці червня 1918 року з України Кубанському уряду було надіслано транспорт з 9700 рушниць, 5 млн. набоїв та 50 тис. снарядів. Вантажі зі зброєю відправлялись на південь і в липні. Як свідчив міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко, “такі транспорти висилались українським урядом для кубанців майже кожного місяця” [17]. Гетьман П.Скоропадський знав про використання цієї зброї переважно Добровольчою армією, ворожою українству, але постачання не припинялися.

На таємних переговорах з кубанцями Д.Дорошенко вів мову про приєднання краю до України. Планувалася і безпосередня військова допомога. Було домовлено, що з України на Кубань через Таманський півострів буде відправлено дивізію генерала О.Натієва. Учасники переговорів намагалися прискорити вирядження цієї дивізії аби звільнити Катеринодар раніше за добровольців. Це

підняло б авторитет України та сприяло б втіленню планів по приєднанню до неї Кубані. Ідея знайшла підтримку і в німецьких колах. Був розроблений план операції, видано наказ і кошти про концентрацію загонів Натієва біля залізниць.

Про таємні переговори українців та кубанських “незалежників” були добре обізнані в штабі Добровольчої армії від донського представника в Українській Державі О.Черячукіна [18]. Але командування білогвардійців поки-що не надавала їм особливого значення. “Ідея “Великої України”, в якій Кубань займе положення рівного члена, проводилася поки-що теоретично: німецька окупація і гетьманський режим служили охолоджуючим началом. Чорноморці чекали повернення до влади Центральної ради і Петлюри. Практично приймались однак заходи по округленню кордонів “Великої Кубані”, в межах якої мислилася і південно-західна частина Ставропольської губернії, і вся Чорноморська”, – зазначав А.Денікін [19].

Проте реальному процесу визволення Кубані українськими збройними силами став на заваді саботаж одного з високих урядовців українського військового міністерства. Під різними приводами він затримував початок операції. На думку Д.Дорошенка, цей урядовець підтримував стосунки з Верховним керівником Добровольчої армії генералом М.Алексєєвим [20]. Після звільнення Катеринодару від більшовиків 16 серпня 1918 р. відправку десанту заборонили і німці.

Повернувшись з Києва до Катеринодару, делегація Законодавчої ради 23 червня 1918 року скликала нараду урядовців та всієї Ради. Після звіту делегатів про результати переговорів, положення в Україні було визнано недостатньо сприятливим для такого важливого кроку як приєднання. Цікаво, що на цю нараду самочинно прибув генерал М.Алексєєв. Змалювавши невтішну перспективу існування україно-кубанського союзу, котрий, на його думку, призведе до відкриття проти них союзницького фронту, він рішуче заявив, що “не допустить до об’єднання Кубані з Україною, а якщо це станеться, то це буде зрада” [21]. Його погрози подіяли. При голосуванні з’ясувалося, що більшість присутніх кубанців виступила проти об’єднання з Україною. Але тісні стосунки продовжувались.

Звільнення Катеринодару дозволяло встановити безпосередні дипломатичні відносини. В якості генерального консула Української Держави до столиці Кубанського Краю відбув П.Понятенко, що мав зв’язки з кубанськими колами. Кубанці висилають до Києва місію на чолі з полковником В.Ткачовим, офіційне завдання якої – поглиблення дружніх стосунків та укладання військової конвенції, неофіційно – з’ясування умов, на яких могло б відбутися державне об’єднання Кубані з Україною.

Активізації дипломатичних відносин України з Кубанським Краєм сприяла діяльність надзвичайної місії полковника барона Ф. Боржинського. 25 вересня 1918 р. він був призначений консулом у місто П’ятигорськ. Бойові дії унеможлилювали там його діяльність і тому у листі від 28 жовтня він просив

Міністерство закордонних справ Української Держави надати йому повноваження для діяльності в Катеринодарі [22]. Вже 8 листопада 1918 року барон Боржинський отримав призначення міністра-резидента Української Держави при Кубанському уряді. Український посланник мав зустріч з головою Кубанського уряду Л.Бичом. Останній пообіцяв, що Кубанський уряд почне тиск на Добровольчу армію з метою змусити її офіційно визнати дипломатичне представництво Української Держави на Кубані [23]. Українське посольство та Кубанська краєва рада визначили напрямки спільної роботи, головними з яких були боротьба проти засилля Добровольчої армії на Кубані, протидія “чорносотенно-монархічній агітації В.Шульгина*” і розповсюдження правдивої інформації про визвольні змагання кубанців [24]. Для інтенсифікації присутності України у суспільно-політичному житті Кубані барон Боржинський просив Раду Міністрів надати йому 40 тисяч карбованців на агітаційні видатки [25].

Про посилення ролі України у державному житті Кубанського Краю свідчить і той факт, що представники Української Держави були присутні на важливих державних нарадах кубанців. Так, секретар українського посольства при кубанському краєвому уряді К.Поливан і секретар Українського Національного Союзу М.Левитський запрошувалися на таємні наради президіуму і уряду Кубані [26].

Проте найважливішою складовою діяльності українського посольства на Кубані, що мала пряме відношення до Добровольчої армії, була видача посвідчень українського громадянства. Як доповідав 8 листопада 1918 року поручик Гоппе помічнику начальника Особливого відділу Добровольчої армії, “хлопчаки призивного віку ... приймають українське громадянство, щоб позбутися призову в армію” [27]. А К.Поливан свідчив про широкий розмах цієї справи: “... люде чергою стояли у дверей посольства за посвідченнями українського підданства, перепустками, визволенням від мобілізації Добровольчою армією...” [28].

Отже, восени 1918 р. відбулася активізація українсько-кубанських дипломатичних відносин. Українське відродження на Кубані загрожувало пробудженню російських великодержавних настроїв, культивованих Добровольчою армією. Тим більше, що саме в цей час остання намагалася юридично оформити свої відносини з вищими органами влади Кубані.

Успішна боротьба з більшовиками можлива була у єдності або тісній співпраці військового командування з органами цивільного управління. Будучи екстериторіальною силою, Добровольча армія вважала себе, однак, зародком загальнодержавного організму і тому претендувала на поєднання цих двох гілок влади у формі диктатури Головнокомандуючого армією. Кубанці не

* Шульгин В.В.(1878-1976) – російський політичний діяч, монархіст, реакціонер. Один з ідеологів Білого руху. Після закриття німцями у березні 1918 р. “Киевлянина” перебрався на Південь Росії, де продовжував вести антиукраїнську пропаганду.

погоджувалися на цілковиту втрату верховенства управління краєм, крім того, домагалися виділення всіх кубанців у окремі підрозділи і створення Кубанської армії. Справа мала бути вирішена на Надзвичайній Кубанській раді.

Напередодні її скликання білогвардійці винесли ідею диктатури на негласне обговорення кубанською громадськістю і виявили неприхильне ставлення до неї. Начальник військового управління та помічник Головнокомандуючого Добровольчої армії О.Лукомський свідчив, що в основі негативного ставлення козаків до диктатури лежала принципово самостійницька позиція. “Диктатура встановлюється силою, а не за згодою, – говорили козаки добровольцям. – Якщо у вас є сила проводити диктатуру – проводьте, ми ж на це згоди не дамо” [29]. Однак ідея диктатури все-таки була винесена на офіційний розгляд Кубанського уряду. 9 листопада 1918 року відбулося об’єднане засідання представників командування Добровольчої армії та уряду. Голова засідання О.Лукомський представив проект організації влади в краю, згідно з яким “вся повнота державної влади в областях, що займаються Добровольчою армією, належить Верховному керівнику Добровольчої армії” [30]. Кубанський уряд не прийняв остаточного рішення і передав цей проект на розгляд Надзвичайної Кубанської ради.

14 листопада 1918 р. відбулося офіційне відкриття Надзвичайної Кубанської ради. Після вітального слова кубанського отамана О.Філімонова слово мав А.Денікін, виступ якого зводився до необхідності тісного єднання усіх антибільшовицьких сил заради порятунку батьківщини. На раді були присутні українці К.Поливан та М.Левитський, які виступили з вітальним словом. “Виступ з привітанням раді, – згадував К.Поливан, – викликав таку гучну овацію в честь України, що дав відчутти усім присутнім панування на Кубані насамперед Української ідеї. В тій овації зникли всі враження від виступу Денікіна, донців, а лише було підкреслено всім присутнім, що на Кубані перевага може бути лише українська, а не якась інша” [31].

У своєму рішенні рада, констатуєчи необхідність боротьби з більшовиками і встановлення єдиного командування, висловила за відновлення Росії у формі Всеросійської Федеративної республіки. Визначення майбутньої форми правління в державі кубанці ставили в залежність від Всеросійських установчих зборів [32]. Відверто протилежна Добровольчій армії позиція Краєвої ради вкрай обурило білогвардійців. І хоча пізніше козаки назвали положення ухвали ради “констатуєчими” та “бажаними”, це не могло відвернути протистояння добровольців та кубанців. Не ризикуючи покінчити з “кубанською вольницею” силовими методами, добровольці починають боротьбу з українством на Кубані, яке нібито схиляло козаків до сепаратизму.

Коли почалося петлюрівське повстання, українське посольство було позбавлено офіційної інформації про події і тому секретар посольства зв'язався 2 грудня 1918 р. з одним з міст України і намагався дізнатися про ситуацію в державі. Отримавши відповідь, він збирався йти, коли з'явився начальник зв'язку –

добровольчий офіцер, який почав вимагати стрічку переговорів. Поливан відмовився віддати і його було заарештовано. Офіційне повідомлення штабу Добровольчої армії називало причиною арешту К.Поливана його розмову по прямому проводу з повстанцями, ворожими до Добровольчої армії, а текст розмови не міг бути надрукований, оскільки він знаходився у Л.Бича. Останній же спростовував навіть своє знайомство з текстом розмови [33].

У листі до міністра закордонних справ української Держави Г.Афанасьєва голова Особливої наради при Головнокомандуючому Добровольчої армії А.Драгомиров повідомляв, що Поливан вів розмову по прямому проводу з кошовим отаманом одного з загонів у Катеринославі і повідомив йому дані про Добровольчу армію. Крім того, він намагався навіть викликати самого С.Петлюру з Фастова. Тому Денікін наказав арештувати його. “Головнокомандуючий вважає, – вів далі Драгомиров, – що Боржинського слід позбавити повноважень і відкликати” [34].

Наступного дня барон Боржинський виступав у Кубанській раді, де розповів про порушення білогвардійцями міжнародних норм і “реакційні цілі” В.Шульгина, що розпочав з цього приводу нову хвилю антиукраїнської кампанії. Рада доручила уряду вияснити підстави такого брутального акту. На запит уряду командування Добровольчої армії відповіло мовчанкою. А через кілька днів над приміщенням посольства “невідомі” зірвали український прапор. Під час обшуку у приміщенні посольства був заарештований і сам посол. Добровольчий генерал Білоусов вимагав у Л.Бича офіційні документи представників Української Держави. Кубанці не докладали всіх зусиль для захисту українських представників. Козаки побоювалися загострення відносин з Добровольчою армією, тим більше, що з падінням влади П.Скоропадського змінився статус членів українського посольства. “Ми вас не можемо огородити від образ, – сказав лінієць О.Філімонов Ф.Боржинському. – Крім того, ми дивимося на вас не як на посла, а як на гостя” [35].

Формально українське посольство в Катеринодарі припинило роботу 22 грудня 1918 року, проте фактично його діяльність продовжувалася.

По різному склалася подальша доля українських дипломатів. А.Денікін наказав депортувати Поливана до України. Боржинського звільнили з-під арешту за умови, що він негайно виїде з Кубані. Але він продовжував приватно перебувати в краю. Добровольча розвідка підозрювала барона у задумах домовитися з Петлюрою і отримати нове призначення на Кубані [36]. Коли ж у січні 1919 р. він мусив повертатися в Україну, на станції Волноваха Маріупольського повіту Боржинського захопили офіцери Добровольчої армії і розстріляли за “зраду Росії” [37].

Ставлення Добровольчої армії до Кубані після Надзвичайної краєвої ради зовні не змінилося. 8 січня 1919 р. антибільшовицькі сили на півдні були об’єднані під командуванням генерала Денікіна у Збройних силах Півдня Росії і кубанці

залишалися розпорошеними по всіх частинах. Надалі кубанці продовжували виношувати ідею утворення Союзу козачих військ. У розпал конференції з приводу його оформлення, “невідомі особи” 27 червня 1919 р. вбили активного прибічника цієї ідеї М.Рябовола.

В цілому, 1918 рік позначений високим рівнем українсько-кубанських відносин. У листопаді в Києві місія полковника Ткачова заключила торгівельний, поштово-телеграфний, мореплавний договори, залізничну конвенцію. До плідної співпраці у економічній сфері сторони підштовхувала руїна господарства. Обидві країни були зацікавлені в утвердженні на міжнародній арені.

Українці розвивали стосунки з Кубанню з перспективою включення краю до складу України. Втіленню цих планів у 1918 р. завадила присутність на Кубані російської Добровольчої армії. Для здійснення таких намірів українці намагалися змусити добровольців рахуватися з Україною, ініціюючи тиск на них проукраїнськи налаштованого населення Кубані. Поряд з цим, “мирним” способом завоювання прихильності білогвардійців було постачання зброї на Кубань. Кубанці були зацікавлені у налагодженні відносин з Україною як з державою, яка могла допомогти у відбитті більшовицької агресії.

Перешкодами до тіснішого зближення україно-кубанських позицій, з боку України, на думку кубанців, був авторитарний характер влади П.Скоропадського, що дещо відштовхував кубанську демократію. Наявність на Кубані значної російської і української громади робила позицію кубанців двозначною. Громадянська війна ускладнювала виконання досягнутих домовленостей, проте у 1918 році був закладений значний фундамент для розвитку українсько-кубанських відносин у наступні роки.

Література

1. Буравченков А. Кубанське козаке військо // Довідник з історії України. А–Я. / За ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К., 2001. – С.379;
2. Бич Л.Л. Кубань у кривому дзеркалі // Кубань. Збірник статей про Кубань та кубанців. – Прага, 1926. – С. 275, 277; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВОВУ).– Ф. 4465. – оп. 1. – спр. 805. – арк. 3;
3. ЦДАВОВУ. – Ф.3766. – оп. 1. – спр. 141. – арк. 51 зв;
4. Там само;
5. Деникин А.И. Очерки Русской Смуты.– Берлин, 1924. – Т.3. – С.203;
6. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – С.64;
7. Курас І.Ф.,Солдатенко В.Ф.Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.) – К., 2001. – С.7-37.
8. Там само. – С.7.

9. Сергійчук В.І. Відносини України з Кубанню в роки національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1999. – № 2. – С.135-143; Його ж. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль, 1996. – С.62-87; Його ж. Українська соборність. – К., 1999. – С.221-234.
10. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – С.65.
11. Деникин А.И. Вказ. праця. – Т.2. – Берлин, 1922. – С.279;
12. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968. – С. 43;
13. Деникин А.И. Вказ. праця. – С. 39;
14. Іванис В. Стежками життя. – кн. 2. – Новий Ульм, 1969. – С.116;
15. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т.2. – Ужгород, 1930. – С.196;
16. Іванис В. Боротьба Кубані... – С.46;
17. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С.197;
18. Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919 гг.// Донская летопись. – Белград. – 1924. – № 3. – С.184-185;
19. Деникин А.И. Вказ. праця. – Т.3. – С. 204-205;
20. Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє-минуле. – Т.2. – Мюнхен, 1969. – С.295;
21. Іванис В. Вказ. праця. – С.47;
22. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 440. – оп. 1. – спр. 21. – арк. 16;
23. ЦДАВОВУ. – Ф.3766. – оп. 1. – спр. 141. – арк. 50-50 зв;
24. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – оп. 1. – спр. 37. – арк.12 зв;
25. Там само. – арк.6 зв;
26. Там само. – арк.16;
27. Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.40238. – оп. 2. – спр. 11. – арк.34 зв;
28. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – оп. 1. – спр. 37. – арк.15;
29. Лукомский А.С. Из воспоминаний // Архив Русской революции. – Т.6. – М., 1991. – С.100;
30. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918-1919 гг.). – Харьков, 1926. – С.45;
31. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – оп. 1. – спр. 37. – арк. 15 зв;
32. Покровский Г. Вказ. праця. – С.46;
33. Калинин И. Русская Вандея. – М.- Л., 1926. – С.70;
34. ДАРФ. – Ф. 446. – оп. 1. – спр. 17. – арк. 14-14 зв;
35. Калинин И. Вказ. праця. – С. 70;
36. РДВА. – Ф. 40238. – оп. 2. – спр. 11. – арк. 53;
37. Іванис В. Стежками... – С.286.